

SHANTI JOURNAL: A Multidisciplinary Peer Reviewed Journal
 Print ISSN: 2961 * 1601 E-ISSN: 2961-161x
 ejournal Site: www.nepjol.info/index.php/shantij
 • Peer-Reviewed, Open access Journal
 • Indexed in Nepjol

BISHWA SHANTI
 CHIRAN-MILAN CAMPUS
 URL:
www.bishwashantcampus.edu.np

गणतन्त्रोत्तर नेपाली कवितामा लैङ्गिक प्रतिरोध

तारादेवी काफ्ले

ओमेगा कलेज

Artical History: Submitted 31 August **Reviewed** 17 September **Revised** 29 September
Corresponding Author: Tara Baral **E-mail:** kaflet43@gmail.com

Copyright ©2023 Author(s) This open access article is distributed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International \(CC BY-NC 4.0\) License](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

लेखसार

गणतन्त्रोत्तर नेपाली कविता (२०६२/६३-२०७७) मा समेटिएका विभिन्न विषयमध्ये लैङ्गिक प्रतिरोध एउटा अध्ययनीय विषय रहेको छ । यस समयमा नेपाली समाजमा आएको सामाजिक-सांस्कृतिक परिवर्तनले नारीचेतनाको विकासमा ठुलो प्रभाव पारेको छ । तसर्थ यस समयका कवितामा उत्पीडनकारी पितृसत्ताले उत्पीडित महिलामाथि गर्ने लैङ्गिक उत्पीडनविरुद्धको प्रतिरोधलाई केकसरी व्यक्त गरिएको छ, भन्ने प्राज्ञिक जिज्ञासाको समाधान खोज्ने प्रयास यस शोधलेखमा गरिएको छ । यस शोधलेखका लागि आवश्यक प्राथमिक तथा द्वितीयक स्रोतका सामग्रीहरू पुस्तकालयीय कार्यवाट सङ्कलन गरिएका छन् । लैङ्गिक प्रतिरोधसम्बन्धी यस शोधपरक लेखमा गायत्री चक्रवर्ती स्पिभाकको सबाल्टर्न आवाज र मिचेल फुकोको प्रतिरोधसम्बन्धी मान्यतालाई आधार बनाई तर्क तथा विश्लेषण विधिको उपयोग गरिएको छ । अध्ययनका क्रममा पितृसत्ताले महिलामाथि गरेका सामाजिक-सांस्कृतिक, जातीय तथा यौनिक उत्पीडनविरुद्धको प्रतिरोधलाई गणतन्त्रोत्तर नेपाली कवितामा सशक्त ढङ्गमा व्यक्त गरिएको निष्कर्ष निकालिएको छ ।

शब्दकुञ्जी : उत्पीडित, गणतन्त्रोत्तर, पितृसत्ता, प्रतिरोधी चेतना, लैङ्गिक,

विषय परिचय

प्रस्तुत शोधलेखमा गणतन्त्रोत्तर नेपाली कवितालाई लैङ्गिक प्रतिरोधका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ । यस शोधलेखको शीर्षकमा गणतन्त्रोत्तर, नेपाली कविता तथा लैङ्गिक प्रतिरोध पदपदावली समाहित छन् । शीर्षकमा आएका उक्त पदपदावलीमध्ये गणतन्त्रोत्तर भन्नाले नेपालमा गणतन्त्र आएपछिको समय भन्ने बुझिन्छ । २०६२/६३ सालमा भएको जनआन्दोलनबाट २०६५ जेठ १५ गतेविधिवत् रूपमा गणतन्त्र स्थापना भएको हो ।

नेपालको इतिहासमा गणतन्त्रप्राप्तिपछिको यस समयलाई गणतन्त्रोत्तर शब्दले बुझाउने गरिएको छ । शीर्षकमा आएको अर्को पदावली नेपाली कविताले नेपाली भाषामा लेखिएका कवितालाई बुझाएको छ । यस शोधलेखको शीर्षकमा रहेको लैङ्गिक प्रतिरोध पदावलीले पितृसत्ताबाट महिलाहरूले भोगेका उत्पीडनको विरोधलाई जनाएको छ । गणतन्त्रोत्तर नेपाली समाजमा आएको सामाजिक-सांस्कृतिक परिवर्तनले नारीचेतनाको विकासमा निकै प्रभाव पारेको छ । यसै क्रममा साठीको दशकपछि देशमा आएको आमूल परिवर्तनसँगै यस समयका कविहरूले नारीअधिकारका साथै नारी अस्तित्वका आवाजलाई पनि आफ्ना कवितामा सशक्त रूपमा उठाउँदै आएका छन् । नेपाली समाजमा आएको उक्त परिवर्तनको परिणामस्वरूप नेपाली कवितामा नारी उत्पीडनको यथार्थ अभिव्यक्तिका साथै उत्पीडनविरुद्धको प्रतिरोधी आवाज पनि प्रकट गर्न थालिएको यस विषयमा छिटफुट अध्ययन भए पनि शोधमूलक अध्ययन भएको छैन । यही अभाव तथा विषयको अध्ययनीयतालाई ध्यानमा राखी प्रस्तुत शोधलेखमा गणतन्त्रोत्तर नेपाली कवितामध्ये उत्पीडित महिलाको प्रतिरोधी आवाज व्यक्त भएका कविताहरूमध्येबाट सोद्देश्य छनोटका आधारमा सूक्ष्म अध्ययन गरी केशव सिलवालको 'सत्यदेवी बोल्छिन्', आहुतिको 'लक्ष्मिनिया तिम्रो लोटा खै?', लक्ष्मी मालीको 'आमा तिम्रो नाम के हो?', सरस्वती प्रतीक्षाको 'तथागत मलाई उत्खनन् गर', सरिता तिवारीको 'के तिमिले मलाई आविष्कार गर्थौ?', शीला योगीको 'कम्लरी', अनिल श्रेष्ठको 'एउटी बादी आइमाईका पेटीकोटका टुक्राहरू च्यातिएर', केवल बिनाबीको 'कुमारी आमा र सपनाहरू', प्रगति राईको 'बादी विज्ञप्ति', र सीता शर्माको 'उमा बदिनी' कवितालाई प्राथमिक सामग्रीका रूपमा र उक्त कवितासम्बन्धी समालोचनालाई द्वितीयक सामग्रीका रूपमा चयन गरिएको छ । चयन गरिएका उक्त कवितामा उत्पीडित महिलाले आफ्नो नवीन पहिचानका लागि उठाएको आवाजलाई नै प्रतिरोधका रूपमा लिएर यस शोधलेखका लागि छनोट गरिएका उक्त कवितामा अभिव्यक्त महिलामाथिको सामाजिक-सांस्कृतिक उत्पीडन तथा जातीय एवम् यौनिक उत्पीडनविरुद्धको प्रतिरोधी आवाजलाई अध्ययनको विषय बनाइएको छ ।

अध्ययनविधि

गणतन्त्रोत्तर नेपाली कवितामा व्यक्त लैङ्गिक प्रतिरोधको विश्लेषणमा केन्द्रित यस शोधलेखमा प्रतिरोधको सिद्धान्त तथा अवधारणात्मक आधारलाई उपयोग गरिएको छ । गणतन्त्रोत्तर नेपाली कवितामा पनि उत्पीडित महिलाको प्रतिरोधी आवाज व्यक्त भएका कविताहरूमध्येबाट सोद्देश्य छनोटका आधारमा सूक्ष्म अध्ययन गरी निश्चित कविताको चयन गरिएको छ । यसका लागि वर्णनात्मक, विश्लेषणात्मक र व्याख्यात्मक पद्धतिलाई मूल आधार बनाइएको छ । यहाँ अर्थापनका लागि मूलतः पाठपरक विश्लेषण विधिको उपयोग गरिएको छ । यसका साथै कविताको विश्लेषणका क्रममा तत्कालीन नेपाली समाजका सन्दर्भको समेत अध्ययन गर्नुपर्ने भएकाले यस लेखमा सन्दर्भपरक अध्ययनविधिको पनि उपयोग गरिएको छ । त्यसरी तय गरिएका कवितामा लैङ्गिक प्रतिरोधका सूचकको पहिचान गरेर प्राज्ञिक समस्याको समाधानका लागि यस शोधलेखमा मिचेल फुकोको प्रतिरोधसम्बन्धी मान्यता र गायत्री चक्रवर्ती स्पिभाकको सवाल्टर्न आवाजलाई आधार बनाई तर्क तथा विश्लेषण विधिको उपयोग गरिएको छ ।

लैङ्गिक प्रतिरोधको अवधारणा र विश्लेषण ढाँचा

लैङ्गिक अध्ययनको अवधारणा सामाजिक-सांस्कृतिक अवधारणा हो । यसले नारी र पुरुषको भूमिकालाई सामाजिक-सांस्कृतिक सन्दर्भमा विश्लेषण गर्दछ । यसले पुरुष र महिलाले

के गर्न हुने र के गर्न नहुने जस्ता सांस्कृतिक मान्यताको निर्माण गरी विचारधारात्मक रूपमा पहिचानको निर्धारण गर्छ (भट्टराई, २०७७, पृ. १०७) । लैङ्गिक अध्ययनले महिला र पुरुषको प्रतिनिधित्व र पहिचानलाई कसरी देखाइएको छ भन्ने खोजी गर्छ । लैङ्गिक अध्ययन समाजमा पछाडि परेका महिलाको विकासका लागि बढी केन्द्रित छ । प्रतिरोध भनेको आत्मरक्षा हो । यो उत्पीडित समुदायले गर्छ । समाजमा प्रभुत्वशाली समुदायले उत्पीडित समुदायलाई प्रत्यक्ष वा परोक्ष रूपमा दमन गरेको हुन्छ । उक्त उत्पीडित समुदायले प्रभुत्वशाली समुदायको व्यवहारप्रति असन्तुष्टि जनाएर भौतिक वा अभौतिक रूपमा प्रतिकार गर्न थाल्छ । त्यसैलाई यहाँ प्रतिरोध भनिएको छ । प्रतिरोध विमर्शात्मक निर्मिति भएकाले यसमा मिचेल फुकोको शक्तिसम्बन्धी अवधारणालाई उल्लेख गर्नु सान्दर्भिक हुन्छ । फुकोले ज्ञान, शक्ति र विमर्शको व्याख्याका सन्दर्भमा प्रतिरोधबारे विभिन्न धारणाहरू राखेका छन् । यसै क्रममा उनले शक्तिको अभ्यासबाटै प्रतिरोध चेतनाको विकास हुने बताएका छन् । उनका अनुसार जहाँ शक्तिको अभ्यास देखापर्छ, त्यहाँ नै त्यसको प्रतिरोधको सम्भावना पनि साथसाथै रहन्छ (फुको, सन् १९८०, पृ. १४२) । जहाँ प्रभुत्वशाली समुदायबाट शोषण र दमन हुन्छ, त्यहाँ प्रतिरोध हुन्छ । प्रतिरोधले सामान्य अर्थमा कुनै किसिमको आक्रमण रोक्ने कामलाई सङ्केत गर्छ । यसले कुनै काम, गतिविधि वा क्रियाकलापप्रति प्रतिक्रिया जनाउने अर्थसमेत दिन्छ । प्रतिरोध भनेको सांस्कृतिक शक्तिको प्राप्ति र रक्षाका लागि गरिने प्रयत्न हो । समाजमा शक्तिशाली वर्गले आफ्नो वर्चस्व कायम राख्न शक्तिहीन नारीमाथि दमन गर्न थाल्छ र तिनै उत्पीडित नारीले उक्त दमनविरुद्ध गर्ने प्रतिकार नै प्रतिरोध हो । अर्को तरिकाले भन्नुपर्दा गैरकानुनी, अमानवीय, अनैतिक र विभेदकारी शक्तिका विरुद्धमा जागरुक भएर उठ्ने चेतना नै प्रतिरोध चेतना हो । युगौंयुगदेखि प्रभुत्वशाली सत्ताको उत्पीडनको सिकार बन्दै आएका उत्पीडित महिलाहरूले कसरी प्रभुत्वको विरोध गरेका छन् भन्ने खोजी यस अध्ययनमा गरिएको छ । त्यसका लागि गायत्री चक्रवर्ती स्पिभाकको मान्यतामा पुगनु सान्दर्भिक हुन्छ । स्पिभाकले क्यान सबाल्टर्न स्पिक ? नामक लेखमा सबाल्टर्नको आवाजबारे स्पष्ट धारणा राखेकी छन् । स्पिभाकले उत्पीडित समुदायले आफ्ना लागि आफैँ बोल्न सक्दैनन् तसर्थ बौद्धिक वर्गले तिनका लागि बोलिदिनुपर्छ भन्ने कुरा अघि सारेकी छिन् (स्पिभाक, सन् १९८८, पृ. २७२) । उत्पीडितहरू आफूमाथि भएको अन्यायका विरुद्ध बोले पनि उनीहरूको आवाज मसिनो हुने भएकाले आफैँ दबिन्छ वा अरूले नसुनुन् भनेर प्रभुत्वशाली समुदायबाट दबाइन्छ (शर्मा, २०७०, पृ. ३१८) । कुनै पनि कृतिमा प्रभुत्वशाली समुदाय र तिनको व्यवहारप्रति तिनै दबाइएका महिला समुदायबाट असहमति जनाइएको छ भने त्यो नै उत्पीडित महिलाले गरेको प्रतिरोध हो । त्यस्तो प्रतिरोध पितृसत्ताको दमनका कारण कतै मौन हुन्छ भने कतै वाचाल पनि हुन सक्छ । समाजमा उक्त उत्पीडित समुदायले प्रभुत्वशाली समुदायको व्यवहारप्रति असन्तुष्टि जनाएर भौतिक वा अभौतिक रूपमा प्रतिकार गर्न थाल्छ । सामाजिक, आर्थिक, प्रशासनिक आदि विविध क्षेत्रमा देखिएका असमानता, दमन र उत्पीडनका विरुद्ध उत्पीडित समुदायले गर्ने विरोधको चेतना नै प्रतिरोध हो ।

सामाजिक-सांस्कृतिक उत्पीडनविरुद्ध प्रतिरोधी आवाज

परम्परागत पितृसत्तात्मक मध्येसी समाजका रूढ सांस्कृतिक अन्धता, नारीप्रति अनुदार संस्कार र स्थापित मानक मूल्यका आधारमा गरिने विभेद, शोषण र उत्पीडनका कारण महिलाहरू सीमान्तमा पुऱ्याइएका छन् भन्ने विचारको अभिव्यक्ति गणतन्त्रोत्तर नेपाली कवितामा प्रभावकारी ढङ्गमा गरिएको छ । त्यसैगरी महिलामाथि उत्पीडन गर्ने उत्पीडनकारी पुँजीवादी पितृसत्ताले

महिलालाई उपभोक्तावादी बजारको सामानका रूपमा वस्तुकरण गरी शारीरिक, मानसिक एवम् आर्थिक शोषण गरेर उत्पीडन गरेको यथार्थको उद्बोधन पनि यस समयका कवितामा गरिएको छ । पितृसत्तात्मक समाजव्यवस्थामा बोक्सीको आरोपमा बिस्टा खुवाइएका उत्पीडित नारीले गरेको प्रतिरोधलाई पनि यस समयका कवितामा व्यक्त गरिएको छ । नेपाली समाजमा बोक्सीको आरोप लगाएर महिलालाई दुत्कार्ने जस्ता सामाजिक-सांस्कृतिक उत्पीडनविरुद्धको प्रतिरोधी चेतना व्यक्त गरिएका कविताहरूको विश्लेषण यस लेखमा गरिएको छ ।

केशव सिलवालको 'सत्यदेवी बोल्छिन्' कवितामा नारीको सीमान्तीय प्रतिनिधित्व र तिनको विद्रुप पहिचानलाई प्रस्तुत गरिएको छ । पितृसत्तात्मक सामाजिक संरचनाबाट बोक्सीको

आरोप लगाएर मानिसको बिस्टा खान बाध्य पारिएकी सत्यदेवीको सन्दर्भले उसको शक्तिहीनतालाई चिनाएको छ । सत्यदेवीजस्ता उत्पीडित नारीहरूले आफूहरूमाथि पितृसत्ताबाट गरिएको उत्पीडनको बोध भएपछि उनीहरूमा जागृत हुने प्रतिरोधी चेतनालाई कवितामा व्यक्त गरिएको हुनाले प्रतिरोध चेतनाका दृष्टिले प्रस्तुत कविता महत्वपूर्ण रहेको छ । प्रस्तुत कवितामा नारीलाई बिस्टा खुवाएर अपमानित गर्ने र आफ्नो प्रभुत्व देखाउने पितृसत्ताका घृणित व्यवहारलाई पर्दाफास गरिएको छ । ज्ञान नै शक्तिको स्रोत हो भन्ने फुकोको मान्यताअनुसार प्रस्तुत कविताकी उत्पीडित नारी सत्यदेवीको अध्ययन गर्दा वास्तवमा उसमा त्यही ज्ञानले अलिअलि शक्ति प्राप्त भएको छ । उत्पीडनकारी पितृसत्ताले आफूलाई बिस्टा खुवाएर अपमानित गरेको महसुस भएपछि सत्यदेवीमा उत्पीडनकारी पितृसत्ताप्रति विद्रोहको चेतना जागृत भएको छ । त्यही विद्रोहको चेतनालाई कवितामा यसरी व्यक्त गरिएको छ :

के तिमी कल्पना गर्न सक्छौ ?

कसरी खाँदै छु म

मानिसको विष्टा ?

त्यसको स्वाद कस्तो हुन्छ

के तिमी सोध्ने हिम्मत गर्छौ मलाई ?

(सिलवाल, २०६६, पृ. ८)

प्रस्तुत साक्ष्यमा उत्पीडनकारी पितृसत्ताबाट उत्पीडित नारीमा उत्पन्न भएको विद्रोहको आवाजलाई प्रश्नात्मक वाक्यढाँचाका माध्यमबाट व्यक्त गरिएको छ । उत्पीडनकारी पितृसत्तात्मक संस्कृतिले महिलालाई अपमान गरी बोक्सीको आरोपमा मानिसको बिस्टा खुवाएको र उक्त अपमानको विरुद्धमा उत्पीडित नारीबाट गरिएको प्रतिकारलाई 'के' प्रश्नका माध्यमबाट आवेगात्मक रूपमा कवितामा व्यक्त गरिएको छ । यस कवितामा उत्पीडनकारी पितृसत्तालाई 'तिमी' र उत्पीडित नारीलाई 'म' सर्वनामबाट चिनाइएको छ । त्यही 'म' सर्वनामका माध्यमबाट उत्पीडित नारीको प्रतिनिधित्व गरी तिनको उत्पीडित पहिचान दिइएको सन्दर्भप्रति सशक्त प्रतिरोध व्यक्त गरिएको छ । 'तिमी' सर्वनामबाट सम्बोधित उत्पीडनकारी पितृसत्ताबाट उत्पीडित नारीले त्यस्तो घृणित वस्तु (मानिसको बिस्टा) कसरी खाँदै छन् र त्यसको स्वाद कस्तो हुन्छ भन्ने बारेमा पितृसत्ताले

कल्पना नै गर्न नसक्ने चुनौती पनि कवितामा दिइएको छ । आफूले चाहिँ खाएको कल्पना नै गर्न नसक्ने त्यस्तो घृणित वस्तु खुवाएर महिलामाथि उत्पीडन गर्ने पितृसत्ताको उत्पीडनकारी प्रवृत्तिप्रति कवितामा तीव्र आक्रोश प्रकट गरिएको छ । नारीस्वतन्त्रता, नारीअधिकार तथा समन्यायका आवाजहरू उठिरहेको उत्तरआधुनिक समयमा महिलालाई बोक्सीको आरोपमा बिस्टा खुवाउने उत्पीडनकारी पितृसत्ताप्रति प्रश्न गर्नु नै उत्पीडित महिलामा जागृत भएको प्रतिरोधी चेतना हो । उत्पीडित महिलामा जागृत भएको उक्त प्रतिरोधी चेतनालाई कवितामा प्रश्नात्मक वाक्यढाँचाका माध्यमबाट सशक्त ढङ्गमा व्यक्त गरिएको छ । 'लक्ष्मिनिया तिम्रो लोटा खै ?' मधेसी समुदायका महिलाको उत्पीडित पहिचानविरुद्ध कडा प्रतिरोध प्रस्तुत गरिएको उत्कृष्ट कविता हो । यस कवितामा मधेसी समुदायको पितृसत्तात्मक सामाजिक संरचनामा महिलामाथि गरिने खराब व्यवहार को खुलासा गरिएको छ । यहाँ सम्बोधित महिला लक्ष्मिनियाका माध्यमबाट मधेसी समुदायका पितृसत्ताबाट उत्पीडित महिलामा उत्पीडनको बोध भएपछि उत्पन्न हुने विद्रोही चेतनालाई जैविक बुद्धिजीवीका माध्यमबाट व्यक्त गरिएको छ ।

आहुतिको 'लक्ष्मिनिया तिम्रो लोटा खै ?' कवितामा मधेसी समुदायमा महिलालाई एकातिर कुलकी इज्जत र घरकी लक्ष्मी मानेर कुलको इज्जतमा कसैको आँखा नलागोस् भनी महिलाले घुम्टोले मुख छोप्नुपर्ने संस्कृतिका माध्यमबाट महिलालाई पितृसत्ताले लैङ्गिक उत्पीडन गरेको स्पष्ट भएको छ भने अर्कातिर मधेसी समुदायका पुरुषहरूले लक्ष्मिनियाजस्ता नारीलाई दाइजो र तिलकको मोलमोलाइ गर्ने पितृसत्ताको खराब संस्कृतिका कारण पनि महिलाहरू उत्पीडित छन् भन्ने कुरा कवितामा प्रस्ट भएको छ । यसका साथै पितृसत्तात्मक मधेसी समुदायमा कुलको इज्जतमा कसैको आँखा नलागोस् भनेर महिलाले अनुहार छोप्नुपर्ने, भोजभतेरमा जान नहुने, मनका व्यथा पोख्नुपरे पनि कसैले नदेख्ने गरी घुम्टोभित्री रूनुपर्ने, घरआँगन सफा राखेर कुलको आयु बढाउन छठको व्रत बस्नुपर्ने जस्ता विधि र निषेधका सीमाभित्र महिलालाई मात्र बाँध्ने मधेसी संस्कृतिको महिलाप्रतिको विभेदजन्य व्यवहारमाथि आलोचनात्मक भाव कवितामा प्रकट गरिएको छ । यसका अतिरिक्त मधेसी समुदायको पितृसत्तात्मक संस्कृतिमा महिलालाई पाइखाना जाँदा लोटा लिएर जानसमेत नदिने पितृसत्तात्मक उत्पीडन सहेर बसेका महिलाको मौनताको प्रतिबिम्बन कवितामा गरिएको छ । उत्पीडित महिलामा विद्यमान उक्त मौनतामाथि जैविक बुद्धिजीवीबाट प्रश्न गरिएको छ । अतः मधेसी समुदायको विभेदकारी पितृसत्ताले जे जे गर भन्छ, त्यो गर्ने र जे जे नगर भन्छ, त्यो कहिल्यै नगरी मौन भएर बस्ने लक्ष्मिनियाजस्ता उत्पीडित महिलाले गर्नुपर्ने प्रतिरोध ग्राम्सीका शब्दमा जैविक बुद्धिजीवीका माध्यमबाट कवितामा यसरी गरिएको छ :

लक्ष्मिनिया !

तिम्रो पाइखाना जाने लोटा खै ?

तिमी इज्जत हौ कुलकी

तिम्रो कुलको इज्जत पाइखाना जाने लोटा खै ?

(आहुति, २०७२, पृ. १९)

प्रस्तुत साक्ष्यमा कुलको इज्जत मानिएकी नारीले पाइखाना जाँदा सफा हुनका लागि पानी लिएर जान नहुने खराब संस्कृतिमाथि प्रश्नात्मक वाक्यढाँचामा विद्रोह गरिएको छ । यहाँ

पाइखाना जाँदा हातमा लोटा लिएर जान नदिएर पितृसत्तात्मक मधेसी संस्कृतिबाट महिलालाई वञ्चित्तीकरणको अवस्थामा पुऱ्याइएको छ । यस कवितामा मधेसी समुदायको खराब संस्कृतिको यथार्थ प्रतिबिम्बन गर्दै त्यस्तो संस्कृतिप्रति आलोचनात्मक दृष्टिकोण पनि प्रकट गरिएको छ । मधेसी समाजको पितृसत्ताले महिलामाथि गर्ने लैङ्गिक विभेद र उत्पीडनको खराब संस्कृतिप्रति प्रस्तुत कवितामा व्यङ्ग्य गरिएको दाबी ताराकान्त पाण्डेयले गरेका छन् (पाण्डेय २०७२, पृ. ३४५) अतः यस कवितामा मधेसी समुदायमा भएको महिला उत्पीडनको पराकाष्ठालाई प्रभावकारी ढङ्गमा प्रस्तुत गर्दै उक्त उत्पीडनका विरुद्ध उत्पीडित महिलाकी प्रतिनिधि लक्ष्मिनियालाई सम्बोधन गरेर तिम्रो पाइखाना जाने लोटा खै ? भनेर प्रश्न गरिएको छ । तसर्थ प्रस्तुत कवितामा पाइखाना जाँदा लोटा बोक्न पाउनुपर्ने अधिकारप्रति मौन बसेकी उत्पीडित महिलालाई प्रश्नात्मक वाक्यढाँचाका माध्यमबाट भकभककाउने प्रयास गरिएको छ । यसरी प्रस्तुत कवितामा उत्पीडनकारी पितृसत्ताको उत्पीडनका विरुद्ध जैविक बुद्धिजीवीका माध्यमबाट व्यङ्ग्यात्मक ढङ्गले सशक्त रूपमा प्रतिरोधी आवाज प्रकट गरिएको छ ।

लक्ष्मी मालीको 'आमा तिम्रो नाम के हो ?' कवितामा महिलामाथि गरिएको उत्पीडनलाई प्रस्तुत गरिएको छ । विभेदकारी पितृसत्ताले महिलालाई नामहीन बनाएको र महिलाहरूले पुरुषका आडमा मात्र अस्तित्व पाएको विषयप्रति कवितामा आक्रोश प्रकट गरिएको छ । आमाको नामलाई बेवास्ता गरेर बाबुकै नामबाट छोराछोरीलाई चिनाउने, बाबुकै नामबाट छोराछोरीको परिचयपत्र बन्ने, बाबुकै नामबाट छोराछोरीले मताधिकार पाउने र जागिर पाउने यथार्थको प्रतिबिम्बन कवितामा भएबाट पितृसत्तात्मक नेपाली समाजको प्रशासनले समेत महिलामाथि लैङ्गिक विभेद गरेको प्रस्ट भएको छ । पितृसत्तात्मक समाजमा नारीहरू नामहीन बनाइएका र पुरुष नामको वै शाखीले मात्र उनीहरूले नाम र पहिचान पाएको पीडालाई मालीको 'आमा तिम्रो नाम के हो ?' कवितामा सशक्त ढङ्गमा व्यक्त गरिएको चर्चा ताराकान्त पाण्डेयले गरेका छन् (पाण्डेय २०७२, पृ. ३४२) । आमाको नामलाई पर्दापछाडि लुकाएर बाबुको नामलाई मात्र प्रकाशमा ल्याउने पितृसत्ताको विभेदकारी व्यवहारप्रति उक्त कवितामा यसरी आक्रोश प्रकट गरिएको छ :

म जागिरे भएँ

बाबुकै नामबाट

म बेनाम आमाकी छोरी

भन आमा तिम्रो नाम के हो ?

कसैबाट सोधनी नगरेको

कतै उच्चारण गर्न नपरेको, तिम्रो नाम

सार्वजनिक गर्न चाहन्छु म

धर्ती भन्ने उपनाम होइन आमा,

मलाई तिम्रै नाम चाहिन्छ

भन आमा तिम्रो नाम के हो ?

(माली, २०६२, पृ. ४९)

प्रस्तुत कवितांशमा मौन बसेकी आमाबाट उत्पीडित महिलाको प्रतिनिधित्व गरिएको छ भने म पात्रका रूपमा उपस्थित भएकी छोरीबाट प्रतिरोधी पुस्ताको प्रतिनिधित्व गरिएको छ । आमाको नामलाई ओभेलमा पारेर बाबुको नामबाट मात्र चिनिन बाध्य पारिएकी छोरीका माध्यमबाट यहाँ विभेदकारी पितृसत्ताप्रति विद्रोह गरिएको छ । पितृसत्तात्मक नेपाली समाजका प्रशासनिक क्षेत्रमा समेत आमाको नामलाई आवश्यक नठान्ने र बाबुकै नामबाट सम्पूर्ण प्रशासनिक कामकाज सम्पन्न हुने र कहींकतै कसैबाट पनि आमाको नाम नसोधिने सामाजिक परम्पराप्रति पनि कवितामा असन्तुष्टि प्रकट गरिएको छ । यसका साथै धर्तीले जसरी आफूमाथि आइपरेका कष्टलाई धैर्यपूर्वक सहन्छिन्, त्यसरी नै महिलालाई पनि सहनशीलताका सीमामा बाँधेर 'धर्ती' उपनाम दिने पितृसत्ताको स्वार्थी चरित्रप्रति पनि कवितामा विद्रोह गरिएको छ । जीवनमा आइपरेका दुःख, कष्टका साथै जस्तासुकै उत्पीडनका विरुद्ध पनि प्रतिकार नगरी महिलाहरू धर्तीजस्तै मौन बसुन् भन्ने उद्देश्यले महिलालाई पितृसत्ताबाट दिइएको 'धर्ती' उपनाम अस्वीकार्य रहेको दावी पनि कवितामा गरिएको छ । यहाँ सम्बोधकका रूपमा प्रतिरोधी विचार व्यक्त गर्न छोरी पात्रको उपस्थिति रहेको छ । कवितामा उपस्थित उक्त छोरीले आफू बाबुका नामबाट मात्र चिनिनुपरेको, आमाको नाम कतै पनि नसोधिएको र बेनाम आमाकी छोरी बन्नुपरेको तथ्यका आधारमा आमालाई पहिचानविहीन बनाउने विभेदकारी पितृसत्ताप्रति असन्तुष्टि प्रकट गरेको विषयलाई कवितामा प्रभावकारी ढङ्गमा प्रस्तुत गरिएको छ । विशिष्ट शारीरिक संरचना भएका नारीहरूलाई आफूले नै आविष्कार गरेको ठानेर अधीनमा राखी शासन गर्ने पुरुषलाई त्यस्तो शोषणयुक्त शासन गर्न नदिने उद्घोषका साथै आमाको नामलाई पर्दापछाडि लुकाएर बाबुकै नामलाई मात्र अगाडि ल्याउने विभेदकारी पितृसत्तात्मक समाज, कानून र परम्पराबाट बेनाम आमाकी छोरी बनाइएकी नारीका माध्यमबाट कवितामा आक्रोश पोखिएको चर्चा बिन्दु शर्माले गरेकी छन् (शर्मा २०७२, पृ. ४६९) यी पूर्ववर्ती मूल्याङ्कनले पनि प्रस्तुत कवितामा विभेदकारी पितृसत्ताबाट नारीमाथि गरिएको उत्पीडनको बोध भएपछि छोरीका तर्फबाट कडा प्रतिरोध गरिएको कुरा स्पष्ट भएको छ ।

सरस्वती प्रतीक्षाको 'तथागत मलाई उत्खनन् गर' कवितामा पितृसत्तात्मक नेपाली समाजको बुद्धकालीन इतिहासका गर्भमा लुकाइएकी सुजाताजस्ता नारीको अस्तित्वको खोजी गरिएको छ । सुजाता बुद्धकालीन इतिहासकी एक चर्चित नारी हुन् । उनले तपस्या गरेर बोधीवृक्षसँग एक असल पति र पुत्र माग्दा केही समयपछि मागेका दुबै कुरा पाएपछि उक्त वृक्षलाई त्यसको बदलामा आफैले पालेका गाईको दुधबाट खिर बनाई लिएर गएकी र त्यही वृक्षमूनि तपस्यारत सिद्धार्थ गौतमलाई सुजाताले उक्त खिर खुवाएपछि नै उनमा बुद्धत्व प्राप्त भएको मिथकीय सन्दर्भका माध्यमबाट बुद्धकालीन इतिहासका गर्भमा लुकाइएकी तिनै आद्य नारी सुजाताको अस्तित्वको खोजी गर्नुपर्ने आग्रह कवितामा यसरी गरिएको छ :

मलाई आधा पनि नबुझेकाहरूले

मेरो पूरा कथा लेखे

अब म आफ्नो आधा कथा लेख्छु आफैले

तथागत,

यो कथाको पहिलो पर्दा तिमी नै पटाक्षेप गर ।
 जहाँ पहिलोपटक हाम्रो भेट भएको थियो
 म पुरिएकी छु निरञ्जना नदीको छेउछाउमा कतै
 निरञ्जना नदीमा बग्दै आउने
 प्रणयाभावहरूको पाँचौँ आर्यसत्यले पुरिएकी छु
 तिम्रो ध्यान, अर्धध्यान र ध्यानरहित मुद्राका
 नखिचिएका तस्बिरहरूको अवशेषले पुरिएकी छु ।
 तथागत,
 मलाई उत्खनन गर । मलाई उत्खनन गर ।

(प्रतीक्षा, २०६९, पृ. ६१)

पितृसत्तात्मक समाजव्यवस्थाले इतिहासलेखनका क्रममा सत्तासीन पुरुषको इतिहास लेखे र सत्ताहीन महिलाको इतिहासलाई गुमनाम बनाउने विभेदकारी व्यवहारका कुरूप यथार्थको उद्घाटन कवितामा गरिएको छ । अनुश्रुतिका रूपमा प्रचलित प्राक्सन्दर्भका माध्यमबाट नारीशक्तिको उद्घाटन गर्दै पुरुषमा ईश्वरीय शक्ति भर्ने कारक तत्व नारीमा नै भएको दाबी कवितामा गरिएको र मानिसमा प्रज्ञा जागरण गर्ने प्रेमको स्पन्दन नारीमा भएका कारण त्यही स्पन्दनले बुद्ध बोधीको प्रकाशमा पुगेको चर्चा नारायण गडतौलाले गरेका छन् (गडतौला २०७४, पृ. ८२) । तसर्थ सिद्धार्थ गौतमलाई बुद्धत्व प्राप्तिका समयमा खिर खुवाएर शारीरिक तथा मानसिक शक्ति प्रदान गर्ने नारी सुजाताको इतिहासलाई प्रकाशमा ल्याएर इतिहासको गर्भमा लुकाइएका सुजाताजस्ता नारीको अस्तित्वको खोजी गर्नुपर्ने विचारको उद्बोधन कवितामा गरिएको छ । प्रस्तुत कवितामा बुद्धकालीन इतिहासकी सुजाताको सन्दर्भलाई उत्खनन गर्नुपर्ने आग्रह गरिएको छ । सिद्धार्थ गौतमलाई बुद्धत्वप्राप्तिका समयमा खिर खुवाएर शारीरिक तथा मानसिक शक्ति प्रदान गर्ने नारी सुजाताको इतिहासलाई प्रकाशमा ल्याउनुपर्ने आग्रह कवितामा गरिएको छ । सुजाताले सिद्धार्थ गौतमलाई खिर मात्र खुवाएकी होइनन्, उनमा प्रेमको अथाह सागर खन्याएर सिद्धार्थको पौरुषलाई जागृत गराएकी पनि हुन् । त्यसपछि मात्र सिद्धार्थ हठमार्गबाट मध्यममार्गतिर लागे का हुन् भन्ने सन्दर्भका आधारमा सुजाताको इतिहासलाई प्रकाशमा ल्याउनुपर्ने दाबी कवितामा गरिएको छ । बुद्ध धर्ममा रहेका दुःख, समुदय, निरोध र मार्गजस्ता चार आर्य सत्यका स्थानमा पाँचौँ आर्य सत्य प्रेम रहेको र उक्त प्रेमको भावना जागृत गराउने सुजाताको अस्तित्व गुमनाम बनाउन नमिल्ने विचार कवितामा व्यक्त गरिएको चर्चा बिन्दु शर्माले गरेकी छन् (२०७२, पृ. ४७५) । प्रेमकी सृष्टकर्ता सुजातालाई आधा मात्र बुझेको पितृसत्ताले उनको पूरा कथा नलेखेको हुनाले अब सुजाता आफैँले बाँकी कथा लेख्ने चेतावनी पनि कवितामा दिइएको छ । यसबाट नारीहरूलाई अहिले मात्र होइन, बुद्धकालीन इतिहासदेखि नै पहिचानविहीन बनाइएको तथ्य पनि उजागर भएको छ । बुद्धकालीन इतिहासका गर्भमा लुकाइएकी नारी सुजाताको सन्दर्भलाई कवितामा 'मलाई उत्खनन गर' भन्ने आत्मकथनबाट आद्य नारीशक्तिको गौरवमय पहिचानको खोजी गर्नुपर्ने चेतनाको उद्घोष गरिएको छ । अतः पितृसत्तात्मक समाजव्यवस्थाको विभेदकारी व्यवहारका कारण उत्पीडित नारीबाट आफ्नो अस्तित्वको खोजी गरिएको

प्रसङ्गलाई कवितामा सशक्त ढङ्गमा व्यक्त गरिएको छ । उत्पीडित नारीले आफ्नो नवीन पहिचानका लागि उठाएको प्रतिरोधी आवाजलाई कवितामा सशक्त रूपमा प्रस्तुत गरिएको हुनाले प्रतिरोधी आवाजका दृष्टिले यो कविता उत्कृष्ट बनेको छ ।

सरिता तिवारीको 'के तिमीले मलाई आविष्कार गर्थ्यौ ?' कवितामा उत्पीडनकारी पितृसत्ताबाट महिलामाथि गरेको उत्पीडनको विरोध गरी नारी अस्मिताको खोजी गरिएको छ । यहाँ आदिम साम्यवादी युगदेखि ओडारबाट निस्किएर अनेक सङ्घर्ष गर्दै मानव सभ्यताको सुरुवात गर्ने नारीलाई पुरुषको आविष्कार ठान्ने पितृसत्तात्मक चेतनाको विरोध गरिएको छ । सभ्यताको आदि कालदेखि नै आफ्नो अस्तित्वका लागि सङ्घर्षरत नारीलाई सामन्तवादले पुरुषको दासीको पहिचान दिएको विषयप्रति पनि कवितामा तीव्र आक्रोश प्रकट गरिएको छ । नारी आफैँमा सिङ्गो अस्तित्व हो । त्यसैले नारीको आविष्कार कसैले गरेको होइन भन्ने प्रतिरोधी विचारका साथ नारीलाई आफ्नो आविष्कार ठानी उत्पीडन गर्ने पितृसत्तालाई कवितामा चुनौती दिइएको छ । पितृसत्तात्मक समाजमा पुरुषको आविष्कार मानेर नारीमाथि आफ्नो स्वामित्वको दाबी गर्ने पितृसत्ताबाट लैङ्गिक उत्पीडन गरिएको बोध भएपछि उक्त उत्पीडनबाट मुक्तिको चाहनालाई कवितामा यसरी उद्बोधन गरिएको छ :

जन्मजात

मैले लिएर आएकी छु आफूसँग

एउटा नैसर्गिक अनुहार

म दिन्नँ कसैलाई

आविष्कारको मोहर लगाएर

नृशंसतापूर्वक

आफ्नो अनुहारमाथि शासन गरिरहन ।

(तिवारी, २०७२, पृ. ३९)

प्रस्तुत साक्ष्यमा महिलालाई आफूले नै आविष्कार गरी पहिचान दिएको दाबी गर्ने पितृसत्ताको स्वार्थी चिन्तनप्रति विद्रोह गरिएको छ । सभ्यताको आदि कालदेखिको नारीको स्वतन्त्र पहिचानलाई गुमनाम बनाएर समाजमा आफ्नो वर्चस्व कायम गराउन खोज्ने उत्पीडनकारी पितृसत्तामाथि कविताले धावा बोलेको छ । पितृसत्तात्मक समाजमा नारीको स्वतन्त्र अस्तित्व नभएको र नारीलाई पुरुषले नै आविष्कार गरेजस्तो ठानेर पराश्रित पहिचान दिएको विषयप्रति कवितामा कडा प्रतिरोध गरिएको चर्चा ताराकान्त पाण्डेयले गरेका छन् (पाण्डेय २०७४, पृ. ४३) । आफ्नो नैसर्गिक अनुहार लिएर जन्मिएका नारीलाई आफूले आविष्कार गरेको ठानेर नारीमाथि शासन र शोषण गर्ने पितृसत्तालाई कवितामा चुनौती दिइएको छ । जन्मजात रूपमा छुट्टै शारीरिक संरचना लिएका नारीमाथि पाशविक व्यवहार गरी शोषण गर्ने पुरुषलाई त्यसरी शोषण गर्न नदिने विद्रोहको चेतना कवितामा व्यक्त गरिएको छ । मानव सभ्यताको सुरुदेखि नै आफ्ना शरीरका विभिन्न अङ्गलाई हतियार बनाएर सङ्घर्षपूर्ण यात्रामा अघि बढेका नारीलाई पुरुषको

आविष्कार ठानेर उनीहरूमाथि शासन गर्न खोज्ने उत्पीडनकारी पितृसत्तालाई आविष्कारको उक्त मोहर लगाउन नदिने कडा चेतावनी पनि कवितामा दिइएको छ । प्रस्तुत कविताको शीर्षकमा नै 'के तिमीले मलाई आविष्कार गर्थ्यौ ?' भन्ने प्रश्नात्मक वाक्यढाँचाका माध्यमबाट प्रतिरोध व्यक्त गरिएको छ । यहाँ उत्पीडनकारी पितृसत्ताका विरुद्ध उत्पीडित महिलाले गरेको विद्रोह प्रभावकारी ढङ्गमा व्यक्त भएको छ । तसर्थ उत्पीडित महिलाले गरेको लैङ्गिक प्रतिरोधका दृष्टिले कविता सशक्त बनेको छ ।

शीला योगीको 'कम्लरी' कवितामा पनि उत्पीडित महिलाको प्रतिरोधलाई प्रस्तुत गरिएको छ । यहाँ सामन्तवादी समाजव्यवस्थाका साहुमहाजनहरूले निम्नवर्गीय महिलालाई पुस्ता पुस्तासम्म कम्लरी बनाउने खराब चलनको चित्रण गरी वर्गभेदले ग्रसित नेपाली समाजमा उच्च वर्गले निम्नवर्गीय नारीहरूको श्रमशक्तिमाथि नियन्त्रण गर्ने, बाल्यकालदेखि नै उनीहरूको अस्तित्वमाथि खेलवाड गर्ने, उनीहरूलाई कौडीको भाउमा किनबेच गर्ने र जवानीमा प्रवेश गरे पछि उनीहरूमाथि शारीरिक शोषण गर्ने पितृसत्ताका घृणित व्यवहारको खुलासा पनि गरिएको छ । प्रस्तुत कविताकी कम्लरी बाल्यकालमा नै आफ्ना बाबुबाट वार्षिक पाँच हजार र एक जोर नयाँ लुगा अनि केही जडौरीका मूल्यमा साहुका घरमा बेचिएकी हुनाले ऊ पितृसत्ताबाट उत्पीडित पात्र हो । उसले नेपाली समाजका उत्पीडित नारीको प्रतिनिधित्व गरेकी छे । उसका माध्यमबाट कवितामा निम्नवर्गीय नारीजीवनका कुरूपताको प्रतिबिम्बन गरिएको छ । यस कविताकी कम्लरीजस्ता निम्नवर्गीय नारीहरूलाई घरेलु कामदारका रूपमा सस्तो मूल्यमा किनबेच गरिने, उनीहरूलाई श्रमअनुसारको ज्याला नदिने र न्यूनतम ज्याला दिए पनि उनीहरूका हातमा नपर्ने सन्दर्भको अभिव्यक्तिले कवितामा पितृसत्तात्मक सामन्तवादी समाजले निम्नवर्गीय नारीहरूमाथि गर्ने उत्पीडनको यथार्थ चित्रण गरिएको छ । बाल्यकालदेखि नै अधिकारविहीन बनेका कम्लरीजस्ता नारीहरूमा आफूहरू उत्पीडनमा परेको महसुस हुन थालेपछि उनीहरूमा उत्पन्न भएको प्रतिरोधी आवाजलाई कवितामा यसरी व्यक्त गरिएको छ :

“खबरदार साहेब, होसमा कि जोसमा ?

म कम्लरी हो कम्लरी तपाईंको कम्लरी

साहेबनी बन्नु छैन मलाई”

मेरो फुलेको यौवनमा

एकै चोटि अत्याचारको विस्फोटन भएको पत्तै पाइन

मेरो लजालु र सहनशीलताको बाँध फुटेको पत्तै पाइन ।

(योगी, २०७७, पृ. १३)

प्रस्तुत कवितामा सामन्तवादी पितृसत्ताका पक्षधर साहेबबाट उत्पीडित कम्लरीमा उत्पन्न भएको मुक्तिको चेतनालाई सशक्त ढङ्गमा व्यक्त गरिएको छ । यहाँ सस्तो मोलमा किनेर राखिएकी कम्लरीको ढकमक्क फुलेको जवानीमा आँखा गाड्ने पितृसत्ताका पक्षधर साहेबलाई

जोसमा होइन होसमा आउन खबरदारी गरिएको छ । प्रस्तुत कवितामा जवानीमा प्रवेश गरेकी कम्लरीलाई साहेबनी बनाउने प्रलोभन देखाएर शारीरिक शोषण गर्न खोज्ने साहेबलाई कम्लरीले दिएको चेतावनीलाई पनि प्रभावकारी ढङ्गमा व्यक्त गरिएको छ । वर्षौं वर्षदेखि आफूहरूमाथि गरिएका अत्याचार सहँदै आएका कम्लरीहरूमा सहनशीलताको बाँध फुटेर एकै चोटि विस्फोटन भएको प्रतिरोधी आवाजको उद्बोधन कवितामा यसरी भएको छ :

म कम्लरीका ठाउँमा अब काली बनेर

तिमीजस्ता साहेब र मालिकका टाउका छिनालेर

तिमीजस्ता काला दैत्यलाई

एउटै चिहान बनाउन चाहन्छु

अनि त्यही चिहानमा महिलामुक्तिको विगुल फुकेर

एउटै जाति मान्छेको बस्ती बसाल्न चाहन्छु ।

(योगी, २०७७, पृ. १३)

प्रस्तुत कवितांशमा सदियौंदेखि पितृसत्ताका उत्पीडनबाट उत्पीडित कम्लरीमा उत्पन्न भएको प्रतिरोधको आगो सल्किएर कालीको रूप धारण गरेको विद्रोही विचारको अभिव्यक्ति सशक्त ढङ्गमा गरिएको छ । यहाँ प्रतिरोधी चेतना जागृत भइसकेकी कम्लरीका माध्यमबाट उत्पीडनकारी पितृसत्ताका टाउका छिनाएर दानवरूपी मानवहरूलाई एक चिहान बनाउने विद्रोही विचारको उद्घोष पनि जोडदार रूपमा गरिएको छ । निम्नवर्गीय नारीहरूमाथि हुने उत्पीडनको जड उत्पीडनकारी पितृसत्ताका पक्षधर साहेब र मालिकहरूलाई समाप्त गरी समतामूलक समाज निर्माण गर्ने विद्रोही विचार पनि कवितामा व्यक्त गरिएको छ । समाजका साथै आफ्नै घरभित्रबाट उत्पीडित निम्नवर्गीय नारीलाई कम्लरीका रूपमा किनबेच गर्ने पितृसत्ताको कुरूप यथार्थको चित्रणका साथै त्यस्ता कुरूप यथार्थप्रतिको प्रतिरोधी आवाजलाई पनि कवितामा सशक्त ढङ्गले व्यक्त गरिएको छ । सामन्तवादी पितृसत्ताले निम्नवर्गीय नारीहरूलाई घरेलु कामदारका रूपमा कौडीको भाउमा किनबेच गरी अधिकारविहीन बनाएर उनीहरूको अस्तित्वमाथि खेलवाड गरिरहेको गम्भीर विषयप्रति कवितामा तीव्र आक्रोश प्रकट गरिएको छ । तसर्थ उत्पीडित नारीको प्रतिरोधका दृष्टिले कविता अब्बल बनेको छ ।

जातीय तथा यौनिक उत्पीडनविरुद्ध प्रतिरोधी आवाज

गणतन्त्रोत्तर नेपाली कवितामा लैङ्गिक विभेदका कारण महिलाले भोग्नुपरेका जातीय तथा यौनिक उत्पीडनविरुद्ध प्रतिरोधी चेतना व्यक्त गरिएका छन् । जहाँ सत्ता हुन्छ, त्यहाँ सङ्घर्ष हुन्छ, र जहाँ सङ्घर्ष हुन्छ, त्यहाँ प्रतिरोध पनि हुने निश्चित छ । त्यस्तो प्रतिरोध कतै सामान्य त कतै कडा रूपमा अनि कहीं भौतिक त कहीं अभौतिक रूपमा पनि हुन सक्छ । यस समयका कवितामा त्यस्ता उत्पीडनविरुद्ध जोडदार प्रतिरोध गरिएको छ ।

अनिल श्रेष्ठको 'एउटी बादी आइमाईका पेटीकोटका टुक्राहरू च्यातिएर' जातीय तथा

यौनिक उत्पीडनमा परेका महिलाले उक्त उत्पीडनविरुद्ध गरेको प्रतिरोधलाई सशक्त ढङ्गमा व्यक्त गरिएको कविता हो । यस कवितामा पश्चिम नेपालका बादी महिलाहरूले आफूहरू उत्पीडनमा परको महसुस गरेपछि त्यस उत्पीडनविरुद्धको प्रतिरोधलाई प्रभावकारी ढङ्गमा व्यक्त गरिएको छ । त्यसैले उत्पीडित महिलाको प्रतिरोधका दृष्टिले उक्त कविता सशक्त बनेको छ । प्रस्तुत कवितामा उत्पीडनकारी पितृसत्ताका पक्षधर सिंहदरवार, सांसद र त्यहाँका पहरेदार सिपाहीबाट उत्पीडित महिलामाथि गरिएको दुर्व्यवहारका माध्यमबाट पितृसत्ताको कुरूप यथार्थको प्रतिबिम्बन गरिएको छ । आफूमाथि शारीरिक शोषण गर्ने उत्पीडनकारी पितृसत्ताका विरुद्धमा अर्धनग्न भएर विद्रोहमा उत्रिएका बादी महिलाको पेटिकोटसमेत च्यातिदिएर महिलामाथि ज्यादती गर्ने पितृसत्ताको महिलाप्रतिको संवेदनहीनतालाई कवितामा सशक्त ढङ्गमा व्यक्त गरिएको छ । तसर्थ पितृसत्ताको अमानवीय व्यवहारका कारण बादी महिलालाई पितृसत्ताबाट दिइएको उत्पीडित पहिचानको बोध भएपछि उनीहरूमा नवीन पहिचानको चेतना जागृत भएको र उक्त नवीन पहिचान निर्माणमा उनीहरू प्रयासरत रहेको विचारको उद्बोधन कवितामा यसरी गरिएको छ :

यतिखेर फेरि

एक हुल बादी आइमाईका अर्धनग्न स्तनहरू

मेरा आँखाहरू अघि आएर उभिएका छन्

र यो मुलुकका लागि

आफूले गर्भाधान गर्न पाउनुपर्ने

मागहरू गरिरहेका छन्

(श्रेष्ठ, २०६९, पृ. ६०)

प्रस्तुत साक्ष्यमा उत्पीडित बादी महिलाले उत्पीडनकारी पितृसत्ताका विरुद्धमा गरेको विद्रोहलाई जोडदार रूपमा व्यक्त गरिएको छ । एकदुई जनाको आवाजलाई उत्पीडनकारी पितृसत्ताले बेवास्ता गरेपछि उनीहरू सामूहिक रूपमा उपस्थित भएर आमा बन्न पाउने महिलाको अधिकार माग्ने सन्दर्भलाई कवितामा सशक्त ढङ्गमा प्रस्तुत गरिएको छ । उत्पीडनकारी पितृसत्ताले बादी महिलालाई भोगको साधन बनाएर शारीरिक शोषण गरेको र उनीहरूलाई गर्भाधान गर्न नदिएर आमा बन्ने अधिकारबाट वञ्चित गरेपछि उत्पीडित महिलाहरू सामूहिक रूपमा आफ्ना मागहरू लिएर सङ्घर्षमा उत्रिएको सन्दर्भलाई कवितामा प्रभावकारी ढङ्गमा व्यक्त गरिएको छ । यसरी पितृसत्ताबाट उत्पीडित बादी महिलाहरूले सामूहिक रूपमा उपस्थित भएर गरेको भौतिक प्रतिरोधको अभिव्यक्ति जोडदार रूपमा व्यक्त गरिएको हुनाले उत्पीडित महिलाको प्रतिरोधी आवाजका दृष्टिले कविता प्रभावकारी बनेको छ ।

केवल बिनाबीको 'कुमारी आमा र सपनाहरू' लैङ्गिक उत्पीडनका विरुद्ध विद्रोही विचार व्यक्त गरिएको उत्कृष्ट कविता हो । यस कवितामा उत्पीडनकारी पितृसत्ताबाट उत्पीडित डिक्रा बदिनीको सीमान्तीय प्रतिनिधित्व गराई उसैका माध्यमबाट जातीय, वर्गीय तथा लैङ्गिक दृष्टिले उत्पीडित महिलामा जागृत भएको विद्रोहको आवाज र प्रतिरोधी चेतनालाई प्रस्तुत गरिएको छ ।

प्रस्तुत कवितामा उत्पीडनकारी पितृसत्ताका पक्षधर ठालुहरूबाट उत्पीडित बादी महिलाको शारीरिक शोषण गरिरहँदा उनीहरू अछुत नहुने तर अरू बेला अछुत भनेर उत्पीडन गर्ने पितृसत्ताको स्वार्थी प्रवृत्तिको भन्डाफोर गरिएको छ । पितृसत्ताले गरेको उक्त उत्पीडनको अनुभूति भएपछि उत्पीडित बादी महिलामा जागृत भएको प्रतिरोधी आवाजलाई कवितामा यसरी व्यक्त गरिएको छ :

साहेब !

के रङ्गाउन सक्छौ र तिमी

मेरो नभरिँदै पुछिएको सिउँदो ?

के फर्काउन सक्छौ र तिमी

मेरो वषौँ लुटिएको स्वाभिमान ?

(बिनाबी, २०७३, पृ. १७)

प्रस्तुत साक्ष्यमा पितृसत्तात्मक संस्कृतिले महिलामाथि गरेको उत्पीडनका विरुद्ध उत्पीडित महिलाबाट गरिएको विद्रोहलाई जोडदार रूपमा व्यक्त गरिएको छ । यहाँ पितृसत्ताका पक्षधर बादी महिलामाथि लैङ्गिक उत्पीडन गर्ने पुरुषलाई 'साहेब !' को सम्बोधन गरी तिनलाई 'तिमी' सर्वनामबाट सामान्य आदर गरिएको छ । यसबाट उत्पीडित महिलामा उत्पीडनकारी पितृसत्ताप्रतिको प्रतिरोधको चरम अवस्था स्पष्ट भएको छ । बादी महिलालाई विवाह गर्न नदिएर वर्षौँवर्षसम्म शारीरिक शोषण गर्ने पितृसत्ताको स्वार्थी चरित्रमाथि प्रस्तुत कवितामा व्यङ्ग्य गरिएको छ । कथित अछुत जातकी यौनकर्मी नारीका शोषित अनुभूतिसँगै त्यस्तो शोषणबाट मुक्त हुने तीव्र चाहनाका साथै स्वाभिमानी चेतनासमेत कवितामा प्रकट भएको छ । यहाँ मालिकको स्वार्थी चरित्रका सामु यौनदासीसमेत बन्न पुगेकी बादी महिलाले भोगेको उत्पीडनप्रतिको आक्रोशलाई जोडदार ढङ्गमा व्यक्त गरिएको कुरा बिन्दु शर्माले पनि दाबी गरेकी छन् (शर्मा २०७२, पृ. ५०४) । तसर्थ उत्पीडनकारी पितृसत्ताबाट बादी महिलामाथि गरिएको चरम उत्पीडनको पर्दाफास गर्दै प्रस्तुत साक्ष्यमा प्रश्नात्मक वाक्यढाँचाका माध्यमबाट उत्पीडित महिलामा जागृत भएको प्रतिरोधी चेतलाई सशक्त ढङ्गमा व्यक्त गरिएको छ । यहाँ वर्षौँवर्षदेखि बादी महिलामाथि गरेको उत्पीडन उत्पीडनकारी पितृसत्ताले फिर्ता गर्न नसक्ने चेतावनी पनि दिइएको छ । तसर्थ प्रस्तुत कवितामा उत्पीडित बादी महिलाबाट उत्पीडनकारी सत्ताका पक्षधरलाई 'साहेब !' को सम्बोधन गर्दै 'तिमी' सामान्य आदरको प्रयोग गर्नु नै जब्बर पितृसत्ताका विरुद्ध गरिएको कडा प्रतिरोध हो । यहाँ शक्तिसङ्घर्षबाट विस्तारै प्रतिरोधी चेतना जागृत हुने मिचेल फुकोको मान्यताअनुसार लामो समयसम्म पितृसत्ताको उत्पीडन खपेर बसेका सङ्घर्षरत बादी महिलामा जागृत भएको प्रतिरोधी आवाजलाई प्रभावकारी ढङ्गमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

प्रगति राईको 'बादी विज्ञप्ति' कवितामा पनि कथित अछुत बादी महिलामाथि पितृसत्ताले गरेको लैङ्गिक उत्पीडनको पर्दाफास गर्दै उक्त उत्पीडनप्रति तीव्र आक्रोश प्रकट गरिएको छ ।

वर्षौं वर्षदेखि बादी महिलामाथि पितृसत्ताले गरेको उत्पीडनका विरुद्ध कवितामा कडा प्रतिरोध गरिएको छ । यहाँ उत्पीडित बादी महिलाका आक्रोशपूर्ण अभिव्यक्तिका माध्यमबाट नारी अस्तित्वको खोजी पनि गरिएको छ । सदियौंदेखि उत्पीडनमा परेका बादी महिलाको उत्पीडनबोधी चेतनाका साथै उक्त उत्पीडनविरुद्ध प्रतिरोधी आवाजसमेत कवितामा यसरी अभिव्यञ्जित भएको छ :

साहेबका जस्तै जिब्राहरूले चाटेको मेरो कुरकुरे बैँश
 साहेबजस्तै नसालुहरूले रित्याएको मेरो जवानी
 साहेबका जस्तै हातहरूले च्यातेको मेरो कुमारी पेटीकोट
 र आमा बन्न लालायित रहरलाई मारेर
 साहेबका जस्तै ओठहरूले चुसेको मेरो निर्दोष स्तन
 यी सबैसबैको हिसाब गर्न
 सार्वजनिक भएकी छु
 आइमाई हुँ साहेब !
 दनदनी आक्रोश बाल्दै
 तिमी नै गुडिजाने यो चिल्लो सडकमा
 नाङ्गै उभिएकी छु ।
 (राई, २०६६, पृ. ३३)

उपर्युक्त कवितांशमा पितृसत्तात्मक समाजव्यवस्थाबाट कथित अछुत बादी जातिका महिलाको गरिबीको फाइदा उठाएर उनीहरूमाथि शारीरिक शोषण गरी नारीहरूको मानवीय अस्तित्वमाथि खेलवाड गरिएको विषयप्रति कवितामा कडा आक्रोश प्रकट गरिएको छ । पितृसत्ताको उत्पीडनबाट उत्पीडित बादी महिलामा जागृत भएको प्रतिरोधी चेत आक्रामक रूपमा प्रस्तुत भएको छ । यहाँ बादी महिलाप्रति मनपरी गर्ने, उसको बैँसमा निर्लिप्त भएर चाट्ने, उसको जवानीलाई रित्याइदिने, कुमारीत्व नष्ट गरिदिने, आमा बन्ने रहरलाई मारिदिने जस्ता पितृसत्ताका घृणित व्यवहारको पर्दाफास पनि गरिएको छ । वर्षौं वर्षदेखि कथित अछुत बादी महिलामाथि पितृसत्ताले गरेका उक्त उत्पीडनजन्य व्यवहारका कारण उत्पीडित महिलामा जागृत भएको प्रतिरोधी चेतनालाई कवितामा प्रभावकारी ढङ्गमा व्यक्त गरिएको छ । उत्पीडनकारी पितृसत्ताबाट वर्षौं वर्षदेखि लैङ्गिक उत्पीडन गरी नाङ्गो बनाइएकी बादी महिलाले पितृसत्ताका पक्षधरहरूलाई 'साहेब !' को सम्बोधनबाट गरेको कडा प्रतिरोधलाई कवितामा सशक्त ढङ्गमा व्यक्त गरिएको छ । उत्पीडित महिलाले पितृसत्ताबाट दिइएको आफ्नो नाङ्गो पहिचानको हिसाब चुक्ता गर्दै नवीन पहिचानका लागि नाङ्गै सडकमा उत्रिएर विद्रोह गर्नुपरेको अभिव्यक्ति कवितामा गरिएको छ । अतः प्रस्तुत कवितामा पितृसत्ताको उत्पीडनबाट उत्पीडित बादी महिलामा जागृत भएको प्रतिरोधी चेतना सशक्त रूपमा व्यक्त गरिएको छ । आफूमाथि भएको लैङ्गिक उत्पीडनको हिसाब

चुक्ता गर्न सडकमा निस्किएकी बादी महिलाको आक्रामक प्रतिरोध कवितामा प्रकट भएको छ ।

सीता शर्माको 'उमा बदिनी' कवितामा पितृसत्तात्मक समाजका साथै राज्यबाट बादी महिलामाथि गरिएको उत्पीडनका विरुद्ध सशक्त प्रतिरोध गरिएको छ । तसर्थ उत्पीडनकारी पितृसत्ताको उत्पीडनबाट उत्पीडित महिलामा जागृत भएको विद्रोहको चेतना र प्रतिरोधी आवाजका दृष्टिले प्रस्तुत कविता महत्वपूर्ण रहेको छ । 'उमा बदिनी' कवितामा वर्षौं वर्षदेखि पितृसत्तात्मक सामाजिक संरचनाबाट लैङ्गिक उत्पीडन भोग्न बाध्य पारिएकी बादी महिलामा जागृत भएको नारीमुक्तिको चेतनालाई 'फुट्नै आँटेको ज्वालामुखी', 'बहुलाएको कर्णाली' जस्ता बिम्बका माध्यमबाट व्यक्त गरिएको र बादी महिलाहरूले उक्त सामन्ती सामाजिक संरचनाका साथै राज्यबाट पाएको उत्पीडनका विरुद्ध विरोधको भाव व्यक्त गर्दै दासतुल्य जीवन बिताउन बाध्य पारिएकी उमा बदिनीका माध्यमबाट स्वतन्त्रताप्राप्तिका निम्ति गरिएको प्रतिरोधलाई जोडदार रूपमा प्रस्तुत गरिएको चर्चा ताराकान्त पाण्डेयले अस्मिताको खोजी कवितासङ्ग्रहको भूमिका लेखनका क्रममा गरेका छन् । हजारौं वर्षदेखि ठालुहरूको यौनप्यास मेटाउने साधन बनेकी, काँचो मासुको पसल, सबैले खेलाउन मिल्ने निर्जीव खेलौना र आफू जलेर अरूलाई उज्यालो दिई दासजस्तै जीवन बिताउन बाध्य पारिएकी उमा बदिनीले आफूमाथि भएको उत्पीडनको बोध गरी उक्त उत्पीडनका विरुद्ध व्यक्त गरेको प्रतिरोधी आवाज कवितामा यसरी व्यक्त गरिएको छ :

विषमताका बारहरू भत्काउँदै
मानवताको अर्थ खोज्दै
निर्वाध स्वतन्त्र बग्न चाहन्छु
समुद्रसम्म पुग्न चाहन्छु
तयारी अवस्थामा बस सामना गर्न मेरो वेग
म आगो बल्दैछु
ज्वालामुखी फुट्दैछु
ध्वस्त पारेर जर्जर अतित
नयाँ सिर्जना गर्दैछु
एक्काइशौं सताब्दीकी जिउँदो अस्तित्व
म उमा बदिनी
(शर्मा, २०६६, पृ. २०)

पितृसत्तात्मक समाजव्यवस्थाले जातीय र वर्गीय आवरणमा बादी महिलामाथि गरेको लैङ्गिक उत्पीडनका विरुद्ध कवितामा कडा प्रतिरोध गरिएको छ । नेपाली समाजको सामन्तवादी पितृसत्ताबाट कथित अछुत बादी महिलाको जीविकोपार्जनका बाध्यताको फाइदा उठाएर उनीहरूमाथि शारीरिक शोषण गरी महिलाको मानवीय अस्तित्वमाथि खेलवाड गरेको कुरूप यथार्थको चित्रण कवितामा गरिएको छ । यहाँ जातव्यवस्थामा आधारित पितृसत्तात्मक समाजका बादी महिलालाई देहव्यापारमा लाग्न बाध्य बनाएर उनीहरूको अस्तित्वमा खेलवाड गर्ने,

उनीहरूलाई मौनताको पर्दाभित्र लुकाउने, निर्जीव खेलौना बनाउनेजस्ता उत्पीडनकारी व्यवहारप्रति कडा प्रतिरोध गरिएको छ। हजारौं वर्षदेखि बादी महिलामाथि लैङ्गिक उत्पीडन गरी अमानवीय व्यवहार गर्ने उत्पीडनकारी पितृसत्ताका खराब संस्कारको खुलेरै विरोध पनि कवितामा गरिएको छ। यसका साथै बादी महिलामाथि पितृसत्ताबाट गरिएको उक्त उत्पीडनका विरुद्ध ज्वालामुखीभैँ फुटेर अनि आगोभैँ बलेर अगाडि बढ्ने चेतावनीका साथ उत्पीडनकारी पितृसत्तालाई प्रतिरोधको वेगसँग जुध्न तयार भएर बस्ने चुनौती पनि कवितामा दिइएको छ।

लामो समयदेखि बादी महिलामाथि पितृसत्ताले गर्दै आएको शारीरिक शोषणको इतिहासलाई अन्त्य गरेर नवीन इतिहास निर्माण गर्न उत्पीडित बादी महिलाहरू स्वयम् सङ्घर्षमा उत्रिएको बुलन्द आवाज पनि 'उमा बदीनी' कवितामा व्यक्त गरिएको छ। प्रस्तुत कवितामा सदियौंदेखि बादी महिलालाई उत्पीडनकारी पितृसत्ताबाट दिइएको उत्पीडित पहिचानप्रति तीव्र आक्रोश प्रकट गर्दै बादी महिलाको उक्त उत्पीडित पहिचानको अन्त्य गरी नवीन पहिचान निर्माण गरेरै छाड्ने वचनबद्धता पनि कवितामा प्रकट गरिएको छ। यहाँ उत्पीडित बादी महिलाबाट विभेदकारी समाजमा विद्यमान विषमताका बार भत्काएर आफ्नो अस्तित्व कायम गर्न समुद्री वेगमा ज्वालामुखी बनेर आक्रोश पोख्दै प्रतिरोध गर्ने चुनौती पनि उत्पीडनकारी पितृसत्तालाई दिइएको छ। उत्पीडनकारी पितृसत्ताबाट उत्पीडित बादी महिलाले गरेको प्रतिरोधी आवाजलाई 'उमा बदीनी' कवितामा सशक्त ढङ्गले व्यक्त गरिएको छ। तसर्थ उत्पीडित महिलाको प्रतिरोधी आवाजका दृष्टिले 'उमा बदीनी' कविता उत्कृष्ट रहेको पुष्टि भएको छ।

निष्कर्ष

गणतन्त्रोत्तर नेपाली कविता (२०६२/६३-२०७७) मा नेपाली समाजको सामन्तवादी पितृसत्ताबाट विभिन्न जात, वर्ग, क्षेत्र र समुदायका महिलाहरूमाथि गरिएका शारीरिक, मानसिक तथा यौनिक उत्पीडनको बोध भएपछि उत्पीडित महिलामा जागृत भएको प्रतिरोधी चेतनालाई कहीं मौन रूपमा त कहीं वाचाल रूपमा व्यक्त गरिएको छ। त्यस्तो प्रतिरोध कहीं उत्पीडित महिलाबाटै जोडदार रूपमा त कहीं जैविक बुद्धिजीवीका माध्यमबाट सहानुभूतिपूर्ण रूपमा र कहीं सशक्त रूपमा गरिएको छ। यस समयका कवितामा पितृसत्तात्मक सामाजिक संरचनाबाट बोक्सीको आरोप लगाएर मानिसको बिस्टा खान बाध्य पारिएकी सत्यदेवीका माध्यमबाट कडा प्रतिरोध गरिएको छ। त्यसैगरी यस समयका कवितामा मधेसी संस्कृतिमा विद्यमान महिलाप्रतिको विभेदजन्य व्यवहारमाथि आलोचनात्मक भाव प्रकट गरी महिलालाई पाइखाना जाँदा लोटा लिएर जानसमेत नदिने पितृसत्तात्मक उत्पीडनका विरुद्ध जैविक बुद्धिजीवीबाट प्रतिरोध गरिएको छ। त्यसैगरी विभेदकारी पितृसत्ताले महिलालाई नामहीन बनाएको र महिलाहरूले पुरुषका आडमा मात्र अस्तित्व पाएको विषयप्रति पनि यस समयका कवितामा आक्रोश प्रकट गरिएको छ। त्यसैगरी पितृसत्तात्मक समाजमा नारीका स्वतन्त्र अस्तित्व नभएको र नारीलाई पुरुषले नै आविष्कार गरे जस्तो ठानेर पराश्रित पहिचान दिएको विषयप्रति पनि यस बेलाका कवितामा कडा प्रतिरोध गरिएको छ। त्यसैगरी जवानीमा प्रवेश गरेकी कम्मलरीलाई साहेबनी बनाउने प्रलोभन देखाएर शारीरिक शोषण गर्न खोज्ने साहेबलाई कम्मलरीले दिएको चेतावनीलाई पनि 'कम्मलरी' कवितामा प्रभावकारी ढङ्गमा व्यक्त गरिएको छ। जातव्यवस्थामा आधारित पितृसत्तात्मक समाजबाट बादी जातिका महिलालाई देहव्यापारमा लाग्न बाध्य बनाएर उनीहरूको मानवीय अस्तित्वमाथि खेलवाड गरी उत्पीडन गरिएको विषयप्रति बादी महिलाका तर्फबाट कडा

विद्रोह गर्दै प्रतिरोधी चेतना व्यक्त गरिएको छ। पितृसत्तात्मक समाजव्यवस्थामा बोक्सीको आरोपमा बिस्टा खुवाएर सीमान्तमा पुऱ्याइएकी नारी सत्यदेवीका माध्यमबाट 'सत्यदेवी बोल्छिन्' कवितामा कडा प्रतिरोध गरिएको छ। आफ्ना यौनचाहना पूरा गर्न महिलालाई वेश्या बनाउने तर समाजका अगाडि चाहिँ अछुत भनेर घृणा गर्ने आडम्बरी पितृसत्ताका खराब चरित्रका कारण महिलाहरू उत्पीडनमा परेको खुलासा गर्दै त्यस्तो उत्पीडनबाट मुक्तिका लागि उत्पीडित महिलामा जागृत भएको प्रतिरोधी चेतनालाई 'उमा बदिनी', 'कुमारी आमा र सपनाहरू', 'बादी विज्ञप्ति' जस्ता कवितामा सशक्त ढङ्गमा व्यक्त गरिएको छ। नारीलाई बोक्सीको आरोपमा बिस्टा खुवाउने, वेश्यावृत्तिमा लगाएर यौनशोषण गर्ने, लोभलालचमा पारेर किनबेच गर्ने, कथित अछुत नारीलाई यौनदासी बनाउने, कम्लरीका रूपमा दास बनाउनेजस्ता पितृसत्ताबाट महिलामाथि गरिएका सामाजिक-सांस्कृतिक उत्पीडनका विरुद्धको प्रतिरोधी आवाजलाई गणतन्त्रोत्तर नेपाली कवितामा सशक्त ढङ्गमा व्यक्त गरिएको छ। सदियौँदेखि पितृसत्ताका जब्बरपनले जोगाएर राखेका रूढिवादी अन्धपरम्परा, मानवताविरोधी परम्परागत संस्कारका कारण उत्पीडित महिलामा उत्पन्न तीव्र आक्रोशलाई पनि उक्त कविताहरूमा प्रस्तुत गरिएको छ। यसले गणतन्त्रोत्तर नेपाली कवितालाई विशिष्ट पहिचान दिनुका साथै प्रवृत्तिगत दृष्टिले नयाँ आयाम पनि थपेको छ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

- आहुति (२०७२). *गहुँगोरो अफ्रिका*. प्रगति पुस्तक सदन ।
- गडतौला, नारायणप्रसाद (२०७४). *समकालीन नेपाली कविताको समाजशास्त्र*. नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।
- तिवारी, सरिता (२०७२). *प्रश्नहरूको कारखाना*. साङ्गिला प्रकाशन प्रा.लि. ।
- पाण्डेय, ताराकान्त (२०७२). *समकालीन नेपाली प्रगतिवादी कविताको वैचारिक अन्तर्वस्तु*. *प्रज्ञा समकालीन नेपाली कविता विमर्श*. (सम्पा.). अमर गिरी, हेमनाथ पौडेल र लक्ष्मणप्रसाद गौतम. नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठान, पृ. ३२७-३६० ।
- पाण्डेय, ताराकान्त (२०७४). *समकालीन नेपाली कवितामा प्रतिरोध सौन्दर्य*. *इच्छुक*. सिर्जना, सौन्दर्य र संस्कृति चिन्तनको त्रैमासिक, वर्ष ३ पूर्णाङ्क ४, पृ. २७-४५ ।
- विनावी, केवल (२०७३). *आफर*. (सम्पा.). प्रकाश गुरागाउँ र माधव घिमिरे 'अटल'. काठमाडौँ समता बुक्स ।
- भट्टराई, रमेशप्रसाद (२०७७). *सांस्कृतिक (वर्गीय, लैङ्गिक र जातीय) अध्ययनको सिद्धान्त र नेपाली सन्दर्भ*. भुँडीपुराण प्रकाशन ।
- माली, लक्ष्मी (२०६२). *आगोको याम*. मूल्याङ्कन प्रकाशन गृह प्रा. लि. ।
- योगी, शीला (२०७७). *सपनाका मेघमाला*. तितीक्षा शर्मा ।
- राई, प्रगति (२०६६). *बादी विज्ञप्ति*. सृजनशील साहित्य समाज ।

शर्मा, बिन्दु (२०७२). समकालीन नेपाली कवितामा नारीचेतना. *प्रज्ञा समकालीन नेपाली कविता विमर्श. (सम्पा.)*. अमर गिरी, हेमनाथ पौडेल र लक्ष्मणप्रसाद गौतम.

नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठान, पृ. ४६२-५०५ ।

शर्मा, मोहनराज (२०७०). अवरजन अध्ययन र साहित्य. *भृकुटी. (सम्पा.)*. लिखत पाण्डे. भृकुटी एकेडेमिक पब्लिकेसन्स, पृ. ३१४-३२५ ।

शर्मा, सीता (२०६६). *अस्मिताको खोजी*. विवेक सिर्जनशील प्रकाशन ।

श्रेष्ठ, अनिल (२०६९). *मफलर युद्ध*. पाठ्य सामग्री पसल ।

प्रतीक्षा, सरस्वती (२०६९). *बागी सारङ्गी*. साङ्ग्रिला प्रकाशन प्रा.लि. ।

सिलवाल, केशव (२०६६). *धारिला मानिसहरू*. अखिल नेपाल लेखक सङ्घ, केन्द्रीय समिति ।

Foucault, Michel (1980). *Power / Knowledge Selected*

Interviews and other writings 1972-1977. ed. by Colin Gordon.

Pantheon Books .

Spivak, G. C. (1988). *Can the Subaltern Speak? Marxism and the*

Interpretation of culture. ed. by C. Nelson, L. Grossberg. Urbana,

IL . University of Illinois Press, P. 271-313.